

ФІЛОСОФІЯ ПРОБАЦІЇ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА СУТНІСТЬ ТА ЦІЛІ ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗЛОЧИНЦЯМИ (ПЕРІОД ДО 1990-Х РОКІВ)

Стаття посвячена дослідженню трансформації філософсько-правових основ функціонування пенитенциарних систем західних країн на прикладі служб пробації. В статті аналізується період з початку до кінця 20-го століття.

The article is focused on issues of transformation of philosophical and conceptual basis of penal systems of the Western countries by the example of the probation services. The article examines from the early to late 20th century.

Проблемою, що аналізується у цій статті, є зміна філософських поглядів на сутність та цілі покарання у ХХ столітті у країнах Європи та Північної Америки на прикладі функціонування служб пробації або аналогічних структур, діяльність яких пов'язана з виконанням альтернативних покарань та проведенням соціальної роботи зі злочинцями. Водночас стаття відображає проблематику трансформації поглядів щодо можливостей ресоціалізації злочинців. У західній науковій літературі це здебільшого асоціюється з так званою "кризою реабілітаційного ідеалу".

Ця проблематика знайшла своє відображення у наукових працях значної кількості вчених (Р. Бейлі, А. Боттомс, Я. Броунлі, С. Вердан-Джонс, Б. Вілліамс, Д. Гарланд, К. Гриффітс, Дж. Дігнен, Дж. Діттон, М. Джексон, Д. Екстедт, М. Кавадіно, Л. Керні, Т. Клеар, Ч. Логан, Р. Мартінсон, Дж. Мейр, М. Нелліс, Е. Палмер, Т. Палмер, Р. Реднер, С. Рекс, Л. Секрест, М. Сюзан, А. Френсіс, М. Фуко, Б. Хадсон та інші вчені). Проте у вітчизняній літературі зазначена проблематика не знайшла детального висвітлення, що і обумовлює її подання.

Мета цієї статті обумовлена необхідністю проаналізувати не лише зміну поглядів на сутність покарання у сучасних країнах, проте визначити певні періоди, через який пройшов "реабілітаційний ідеал" у своєму трансформаційному розвитку, безпосередньо впливаючи на основи вироблення та реалізацію пенальної політики у зарубіжних країнах. У статті аналізується період цієї трансформації до початку 1990-х років.

Викладення основного матеріалу варто розпочати з того, що сьогодні багато дискусій ведеться навколо більш широкого використання альтернативних покарань. Майже усі вони прямо чи

опосередковано стосуються проблеми створення системи пробації і національної моделі відповідної служби. Варто зазначити, що ця ситуація характерна не тільки для нашої держави, але й для інших країн [1, с. 1168]. Зазначене питання безпосередньо пов'язане із проблематикою зміни філософського обґрунтування цілей кримінального покарання.

Від місіонерства до морального наставництва.

Термін "пробація" отримав своє розповсюдження завдяки діяльності саме американських послідовників гуманістичних ідей: "загальноновизнаним є факт, що пробація отримала своє розповсюдження з США" [2, с. 231]. У свою чергу зародження американської моделі служби пробації пов'язується з іменем Д. Огастеса, філантропа з м. Бостон. 1841 року Огастес взяв на поруки свого першого правопорушника, який вчиняв злочини через зловживання алкоголем, і, як свідчить історія, мав неабиякий успіх у цій справі, що не могло не привернути увагу з боку суддів та менеджерів різних агенцій кримінальної юстиції.

Із самого початку пробація здебільшого являла *релігійно-місіонерський супровід* дрібних злочинців, що вчиняли злочини на підґрунті зловживання алкоголем. Згадаємо, що вікторіанська епоха була часом зростання занепокоєння моральною деградацією нового робітничого класу, тому саме призначення місіонерів при поліцейських судах стало головним напрямком "врятування п'яниць" [3, с. 19]. Але вже на початку ХХ ст. служба пробації відійшла від своєї релігійно-місіонерської основи у напрямку перетворення на *публічну службу* системи кримінальної юстиції з відповідними спеціалістами – *офіцерами пробації*, які виконували свої функції на професійній оплачуваній основі (на відміну від їх попередників). Це явище відомий англійській дослідник Д. Гарланд визначив як "*пенально-соціальний комплекс*". 1912 року в Британії було засновано Національну асоціацію офіцерів пробації (NAPO), яка 1935 року опублікувала перші методичні рекомендації для офіцерів пробації.

Пробаційна діяльність базувалася на ідеях соціальної роботи з правопорушниками. Формула, за якою були повинні працювати офіцери пробації відповідно до Probation of Offenders Act 1907 – "*надавати злочинцю поради, сприяти йому та бути дружнім до нього*" (to advise, assist, and befriend) – залишалася незмінною упродовж багатьох років. У цьому та інших англійських законах (Criminal Justice Act 1925, Criminal Justice Act 1948) пробація неодмінно розглядалася як "розмінна монета свободи, але не як розмінна монета ув'язнення" [4, с. 273].

Від морального наставництва до медичної реабілітації.

Але вже на початку 1920-х рр. історія пробації відзначилася зміною пріоритетів у роботі зі злочинцями: від *морального наставництва та соціальної роботи до терапевтичного супроводу* з яскраво вираженим біо-медико-терапевтичним забарвленням. Офіцер пробації вже не розглядався як вихователь певних моральних якостей; він перетворився на клінічного психолога. У більшості західних джерел сам процес впливу на злочинця визначався як "treatment", що дослівно перекладається як "лікування". У наукових працях та емпіричних дослідженнях британських вчених цей період було визначено як "діагностичний період пробації" або "перехід від теологічного до психіатричного дискурсу" [1, с. 1168].

Від медичної реабілітації до ресоціалізації.

1960-ті роки суттєво змінили концептуальні засади пробаційної діяльності. Служби пробації (аналогічно іншим виправним агенціям) перейшли від "медичної" реабілітації до *соціального включення злочинців* за допомогою створення широкої мережі соціальних служб для правопорушників (ресоціалізації).

Важливим є те, що у цей період пробація мала суто *індивідуалізоване* обличчя: увага концентрувалася здебільшого на *злочинці*, а не на *організації роботи з ним*. Потенційно позитивній значущості пробаційної діяльності при винесенні вироків у кримінальних справах особливої уваги не приділялося.

Цікавим є те, що на той час мало кого цікавили *методи* пробаційної діяльності: пробація розглядалася як *метод сама по собі*, метод новий, але в силу своєї новизни, актуальності та специфіки такий, що заслуговує на значну увагу.

Концептуальні сумніви щодо реабілітаційного потенціалу пробації.

Ідея пробації за своєю сутністю виявилася дуже привабливою, але такою, що надзвичайно важко реалізується на практиці. Дослідження, що були проведені в Англії та взяті за основу британським Home Office (*the IMPACT Study*, "Intensive Matched Probation and After-Care Treatment"), продемонстрували, що рівень рецидивізму у контрольних справах, де правопорушники отримували набагато більше соціального та психологічного супроводу, є ненабагато нижчим у порівнянні із загальною масою справ. Дослідження довели, що пробація має успіх переважно у випадку її застосування до людей з певними соціальними або психологічними проблемами або до осіб, які перебувають у стресових ситуаціях, тобто до тих,

кого ні в якому разі не можна вважати злочинцями у дійсному розуміння цього слова. За визначенням відомого британського дослідника П. Рейнера, ці обставини вплинули на подальші висновки щодо обмежених можливостей співпраці між офіцером пробації та правопорушником, заснованій на традиційній максимальній довірі (*relation-based counselling*), впливати на "закоренілих" злочинців [1, с. 1175]. Пробації було "винесено вирок" щодо її неспроможності служити інструментом широкого спектру дії у сфері боротьби зі злочинністю.

"Ніщо не працює": криза реабілітаційного ідеалу.

1971 року американський соціолог Р. Мартінсон опублікував статтю з назвою "Ніщо не працює" (Nothing Works). Ця скандально відома стаття кардинально змінила ставлення вчених та практиків до можливостей ресоціалізувати злочинця. За період 1945-1967 років цей вчений перевіряв результативність 231 американської виправної програми та дійшов надзвичайно критичних висновків.

В контексті тематики нашої статті варто наголосити, що висновки Р. Мартінсона стосувалися не тільки в'язниці, але й будь-яких управлінських структур, діяльність яких була пов'язана з виконанням покарань, не пов'язаних з позбавленням або обмеженням волі (у тому числі служби пробації та служби пароля).

Р. Мартінсон був не єдиним критиком реабілітації. Ця ідея, маючи американське походження, отримала значно більшого впливу в Британії. Крім Мартінсона, низка інших американських та британських дослідників наголосила у своїх статтях на неспроможності запобігти рецидивізму шляхом проведення реабілітаційних програм різних типів (Д. Глейзер, Р. Худ, Ф. Адлер, Д. Ліптон, Д. Уїлкс). Проте вважаємо за необхідне зупинитися на деяких положеннях статті саме Р. Мартінсона, яка призвела до справжньої революції у західній пенітенціарній науці:

1) якщо пенітенціарні програми, спрямовані на повернення злочинця до суспільства за допомогою освіти і професійного навчання працюють, то емпіричних доказів цього успіху дуже мало;

2) ми дійсно знаємо, що освіта і розвиток певних якостей злочинців не знижують рівень рецидивізму;

3) індивідуальна терапія не допомагає знизити рецидивізм. Те ж саме стосується й групової терапії;

4) цілком можливо, що пенітенціарні програми є результативними, але інституціональне середовище не дає змоги продемонструвати це;

5) медичні програми не є результативними;

6) використання менш або більш тривалих строків покарання або переведення засуджених в установи з більш або менш суворим режимом не створює умов для зниження рецидиву;

7) якщо умови пенітенціарного середовища так негативно впливають на успіх ресоціалізації, то краще було б ресоціалізувати злочинців в умовах вільного суспільства. Але і в даному випадку ми не можемо знайти доказів успіху ресоціалізації. Це також стосується діяльності служб пробації та пароля [5, с. 6-21].

Отже, стаття Р. Мартінсона та аналогічні за висновками дослідження інших вчених додали ще більше критицизму "терапевтичному" уявленню про сутність пробації, що особливо проявилось у кінці 1970-х рр.

У подальшому з'явилися інші публікації, які значно пом'якшували удар, що було нанесено статтею Р. Мартінсона по усталеним поняттям, уявленням і навіть стереотипам у сфері роботи зі злочинцями. Зазначалося, що раціональний та індивідуалізований підхід до потреб злочинця є передумовою успіху ресоціалізаційного впливу.

Так, деякі дослідники зазначали, що "більшість виправних менеджерів відкидають той аргумент, що ресоціалізаційні програми не працюють. 63 % в'язничного персоналу вважають, що ресоціалізаційні програми можуть змінити на краще поведінку злочинців. Ще 14 % вважають, що не існує достатньо доказів для того, щоб впевнено стверджувати про невдачу ресоціалізації" [2, с. 31]. Відзначалося, що "ефект пенітенціарних програм є незначним, але постійним" [6, с. xxvii], що "від 20 % до 25 % експериментів мають успіх у зниженні рецидивізму" [7, с. 91].

Канадські вчені Хендрю та Росс, проаналізувавши результати інших виправних програм, визначили ці висновки як "*бібліотерапія для циніків*" [1, с. 1176]. Навіть сам Мартінсон у своїх подальших роботах суттєво переглянув та змінив категоричність своїх поглядів: "Деякі виправні програми мають суттєвий ефект на рецидивізм" [8, с. 414].

Сучасна західна наука базується на іншій ідеї Мартінсона, яку він сформулював за результатами свого дослідження: "*Деякі Речі Працюють, Щодо Певних Людей, Інколи*". Теорія та практика пенітенціарного управління дійшли висновку, що в умовах, коли виправний менеджмент розглядається у негативному світлі, "ми заохочуємо систему виправних установ до бездіяльності. Розглядаючи злочинця як такого, що не піддається реабілітаційним зусиллям, ми залишаємо його наодинці і звільняємося від відповідальності" [8, с. 414].

Посткризовий період: початок пошуку альтернатив ув'язненню.

Але, все одно, пробація змінила свої пріоритети, де центральне місце посіла вже не особа злочинця, а *тяжкість вчиненого злочину*. І саме цей період характеризується надзвичайно важливим моментом, який, на нашу думку, має бути проаналізований українськими вченими, юристами, політиками та представниками депутатського корпусу у своїх дискусіях щодо розбудови концептуальних засад національної моделі пробації. Справа полягає у тому, що саме у цей період почалася ера "*пошуку альтернатив ув'язненню*".

Варто нагадати, що із самого свого початку пробація розглядалася як НЕ-покарання, але в кінці 1970-х рр. вона почала аналізуватися як повноцінне покарання, яке можна у певних випадках використовувати як альтернативу позбавленню волі з метою покращити "ринкову вартість" системи покарань та зменшити кількість ув'язнених.

Тобто, мав місце перехід від: 1) пробації як "лікування" або "методу поводження з людьми й впливу на них" до 2) пробації як виду покарання та інструменту зменшення в'язничної популяції.

Підсумовуючи викладене вище у цій частині статті, можна зазначити, що внаслідок цих революційних та еволюційних змін західна пеналогія перейшла від *мегаоптимізму* до *надпесимізму* щодо можливостей виправляти злочинців. У подальшому крок було зроблено до *максимально реалістичної оцінки* виправних програм, що базувалася на мета-аналізі та ретельному висвітленні методології проведення досліджень. Але все одно, реабілітаційний ідеал, який упродовж тривалого часу служив ідеологічним підґрунтям та наповненням будь-якого виправного впливу, опинився у стані перманентної кризи з огляду на свій потенціал.

"Ресоціалізація" versus "управління та економія коштів".

Один з висновків Мартінсона полягав у наступному: "Якщо ми не можемо нічого вдіяти зі злочинцем, то ми повинні робити це як можна дешевше". Поряд із суто ідеологічними моментами, на філософію ресоціалізації обрушилася хвиля фінансових обмежень.

1980-ті роки принесли підвищення вимог щодо фінансової підзвітності та фінансові обмеження у сфері охорони здоров'я, освіти та соціальних служб [8, с. 591]. Так звані "*три Е*" (*economy, efficiency, effectiveness*) стали опорами, на яких почала будуватися виправна політика у багатьох західних країнах. Концептуальні засади соціальної роботи з правопорушниками почали трансформуватися під впливом *нового менеджериалізму*, який передбачав використання методів, що використовуються у бізнесі, при проведенні соціальної роботи з пра-

вопорушниками. Пробація як сфера соціальної роботи поступилася пробації як *альянсу скептицизму й прагматизму*.

Отже, епоха "професійно-терапевтичної етики" закінчилася. Почалася епоха "пунітивного менеджериалізму" [4, с. 280].

"Вплив на людей" було замінено на "вплив на системи".

Модель офіцера пробації з "*терапевтичного агента*" була трансформована на модель "*брокера людських ресурсів*".

Внаслідок усіх цих трансформаційних процесів, пов'язаних з ідеологією нового менеджериалізму, у площині пробаційної діяльності було встановлено культ формальних показників, що призвело до посилення пунітивної складової цієї діяльності, та, відповідно, послаблення складової соціальної. Домінування нової *пост-реабілітаційної, системоорієнтованої* пробації було закріплено в опублікованому британським Міністерством внутрішніх справ 1984 року *Переліку національних цілей та пріоритетів* для служб пробації Англії та Уельсу (Statement of National Objectives and Priorities).

У 1980-х роках відома формула "advice, assist and befriend" була піддана гострій критиці аж до закликів усунути її з практичної діяльності у будь-яких проявах.

Консервативний уряд Маргарет Тетчер (1979-1992), за визначенням П. Рейнера, продемонстрував *ліберальну* ворожість до соціальної держави та соціальних працівників, нерідко зображуючи їх як *самозацікавлених, витратних й нерезультативних* акторів, хоч не можна не відзначити, що до офіцерів пробації ставилися більш-менш *по-благливу* через участь служб пробації в реалізації деяких політик, що впроваджувалися Home Office [1, с. 1181].

Рік 1993-й в історії пробації ознаменувався тим, що новопризначений консервативний секретар внутрішніх справ Майкл Говард публічно оголосив: "*В'язниці працюють*" [4, с. 258]. Так сталося, що це гасло і сьогодні залишається головною стратегією у боротьбі зі злочинністю у багатьох сучасних державах, не зважаючи на декларації щодо доцільності й необхідності максимального використання альтернативних покарань

У практичній діяльності служб пробації Англії та Уельсу, наприклад, це проявилось, серед всього іншого, у тому, що були ліквідовані тренінгові центри, які здійснювали підготовку офіцерів пробації за університетськими освітніми програмами. Інші пропозиції стосувалися подальшого розширення в'язничної приватизації та більшого залучення до пробаційної діяльності звільнених в запас військовослужбовців, які, як це зазначалося, не потребують професійної підготовки,

оскільки вони вже достатньо обізнані про те, що таке "дисципліна" і про те, як можна "управляти людьми". Як найбільш відомий приклад цих інновацій можна навести призначення 1995 року головним офіцером пробації служби пробації одного з графств в Уельсі колишнього командувача атомного підводного човна. Не зважаючи на високу оцінку перебування його на цій посаді до 2001 року, цей приклад так і не зміг подолати стереотипів щодо доцільності призначення колишніх військових для роботи із засудженими у якості соціальних працівників.

Варто зазначити, що під впливом фінансових обмежень пробація почала розглядатися не тільки як *об'єкт* певних перетворень та реформаторських кроків. Гасло "*заощаджувати гроші платників податків*" стало чи не найголовнішим фактором, на що почали орієнтуватися політичні діячі в сучасних передвиборних перегонах при формування засад пенітенціарної політики у багатьох сучасних державах. Пробація також почала розглядатися як *предмет*, що використовується для корегування каральної політики держави. Замість того, щоб використовувати надзвичайно витратне ув'язнення, політики та посадовці з різних органів влади почали використовувати "дешевшу" пробацію, що було переважно обумовлено аж ніяк не філантропічними міркуваннями, а пенальною кризою та переповненням пенітенціарних установ. Свідченням цього є той факт, що у США, наприклад, пробація дедалі більше застосовується до осіб, що вчинили тяжкі злочини, у той час як із самого початку вона застосовувалася лише до "дрібних" злочинців [9].

Перспектива подальших наукових розвідок вбачається у дослідженні подальшого розвитку концепції пробації наприкінці ХХ століття.

Література:

1. Raynor P. community Penalties: Probation, Punishment, and 'What Works', in M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.), 'The Oxford Handbook of Criminology'. Third edition.
2. Carney L. Corrections: Treatment and Philosophy. – New Jersey: Prentice-Hall, 1980.
3. Вітфілд Д. Вступ до служби пробації: Монографія – К., 2004.
4. Huges G. 'The Competing Logic of Community Sanctions Welfare', Rehabilitation and Restorative Justice', in E. McLaughlin and J. Muncie (eds.), Controlling Crime. – SAGE Publications, 2002. – P. p. 258-299.
5. Martinson R. 'What Works? – Questions and Answers about Prison Reforms', in F. Cullen and B. Applegate (eds.), Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention. – Ashgate Publishing Company, 1997.

6. Cullen F., Applegate B. 'Introduction', in F. Cullen and B. Applegate (eds.), *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*. – Ashgate: Dartmouth, 1997.
7. Voorhis V. 'Correctional Effectiveness: The High Cost of Ignoring Success', in F. Cullen and B. Applegate (eds.), *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*. – Ashgate Publishing Company, 1997.
8. Griffiths C., Verdun-Jones S. *Canadian Criminal Justice*. – Toronto – Vancouver, 1989.
9. Ягунов Д. Альтернативні санкції в сучасному пенальному ландшафті // *Актуальні проблеми політики*. – Одеса, 2007. – Випуск 30. – С. 204-211.

Бичкова С. С., КНУВС

ЦИВІЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ РОЗПОРЯДЧИХ ПРАВ ПОЗИВАЧА

В науковій статті досліджується юридическа природа окремих спеціальних, предписуваних прав истца, а именно прав: на изменение основания или предмета иска и на увеличение или уменьшение размера исковых требований. Определяются пределы и процессуальные формы таких процессуальных полномочий.

This scientific article investigates juridical nature of individual special prescriptive rights of claimant, in particular claimant right to change ground or subject of claim and to decrease or to increase plaintiff's claims size. Moreover it defines boarders and procedural forms of such procedural procuracy.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Крім загальних процесуальних прав та обов'язків, кожна сторона відповідно до принципу диспозитивності (ч. 2 ст. 11 ЦПК України) наділяється певними спеціальними, розпорядчими правами, відповідними їй процесуальному статусу, що закріплені у ст. 31 ЦПК України.

Юридична природа спеціальних прав позивача у різні часи досліджувалася такими процесуалістами, як: С. Н. Абрамов, М. Б. Зейдер, В. М. Кравчук, Л. М. Орлова, І. М. П'ятилетов, О. І. Угриновська, С. Я. Фурса, Д. М. Чечот, М. С. Шакарян, М. Й. Штефан, С. А. Якубов та ін.

Проте, незважаючи на розвиток наукових поглядів, у відповідному контексті ще й досі залишаються невирішеними окремі проблеми, існують неоднозначні та суперечливі моменти. Зокрема, як у науці цивільного процесуального права, так і у цивільному процесуальному